

УДК 808.3-083-55

Євгенія Карпіловська (м. Київ)

ЗМІНИ В СТРУКТУРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ МОДЕЛЮВАННЯ

У статті розглянуто зміни в структурі сучасної української мови, у внутрішній організації її системи. Об'єкт аналізу становить слово як основна одиниця української номінації, здатна змінюватися сама і спричинювати зміни в одиницях вищих і нижчих рівнів системи мови. На матеріалі активно оновлюваних розрядів української лексики показано можливості моделювання структурних змін і використання моделей як підґрунтя її інструменту дальшого аналізу мови, прогнозування появи нових її одиниць.

Ключові слова: *еволюція мови, структура мови, мовні зміни, інновація, модель мови.*

Українська мова сьогодні становить для дослідників мовної динаміки надзвичайно цікавий і важливий об'єкт вивчення. Нові продукти української мовної практики дають їм змогу заглянути у відкриту мовну «магму», з'ясувати причини, чинники і наслідки змін у системі української мови й у мовній практиці. Можна без перебільшення стверджувати, що аналіз змін в українській мові зосереджує весь комплекс проблем сучасної мовознавчої науки. Саме цим спричинена особлива увага до мовної динаміки вчених, які працюють у різних мовознавчих галузях: лексикологів, лексикографів, дериватологів, граматистів, ономастів, стилістів і фахівців з культури мови. У центрі таких досліджень перебувають передусім інноваційні процеси в мові як один з найактивніших виявів мовної динаміки, проблеми мовного нормування, планування, засади й перебіг формування нового літературного взірця української мови на тлі розмаїття її сучасних функціональних стилів і комунікативно-прагматичних різновидів. Яскравим доказом важливості цих проблем і місця аналізу мовних змін в їх успішному розв'язанні є та планова тематика, яку нині опрацьовують науковці Інституту української мови НАН України.

Як кожна фундаментальна мовознавча проблема, вивчення закономірностей і особливостей розвитку мови, змін у ній, багатоаспектна,

© Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, 2011

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2011, № 2

3

а отже, кожен науковий напрямок знаходить у її опрацюванні своє місце. І вивчення проблеми від цього лише виграє, як переконливо доводять здобутки українських мовознавців, які досліджують зміни в українській мові кінця ХХ — початку ХХІ століття. Завдяки постановці різних теоретичних і практичних завдань, оригінальним методам і процедурам аналізу матеріалу в різних його аспектах дослідники доповнюють один одного, а внаслідок цього мовознавча наука і суспільство одержують надійну модель розвитку сучасної української мови в усій повноті і розмаїтті властивих їй виявів і функцій. Доказом цього є такі різні і за об'єктом, і за методами аналізу праці, що побачили світ протягом періоду незалежності, як дослідження І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, Д.Х. Баранника, С.Я. Єрмоленко, А.П. Загнітка, Ю.О. Карпенка, Н.Ф. Клименко, Ж.В. Колоїз, Т.А. Коць, М.П. Кочергана, Д.В. Мазурик, Л.Т. Масенко, Г.Б. Мінчак, О.Г. Муромцевої, О.Д. Пономарева, І.А. Самойлової, О.А. Сербенської, Н.М. Сологуб, Л.О. Ставицької, О.А. Стишова, Л.В. Струганець, Г.М. Сюти, С.Г. Чемеркіна, Г.М. Яворської і багатьох інших, хто вніс і вносить свою лепту в осмислення закономірностей і особливостей функціонування української мови нашого часу. Своє місце в науковому описі й осмисленні динаміки сучасної української мови знаходять і представники структурної, математичної та комп'ютерної лінгвістики, зокрема колектив відділу структурно-математичної лінгвістики, донедавна — Інституту мовознавства імені О.О. Потебні, а з початку 2011 р. — Інституту української мови НАН України.

Один із предтеч структурного напрямку у мовознавстві — Ф. де Сосюр — у своєму «Курсі загальної лінгвістики» слушно зауважував, що погляд на об'єкт формує сам об'єкт. Крім того, підкреслюючи внутрішню двоїстість мови, виявлену в стійкості, відтворюваності її одиниць, і водночас їх здатності змінюватися самим й утворювати нові одиниці, Ф. де Сосюр вважав вкрай важливим вивчення саме способу організації мови, її структури для розуміння причин і наслідків мовної еволюції. «Оскільки однією зі своїх сторін, — писав він, — мовна вартість тісно переплетена з речами та їх природними відношеннями..., то можна до певної міри простежити за нею в часі, пам'ятаючи, однак, що в кожному данний момент вартість залежить від системи інших вартостей, що з нею співіснують» [15: 103-104]. Отже, ті, хто в своїх дослідженнях спирається на аналіз структури мови, чинники й наслідки мовних змін шукають у характері відношень між мовними одиницями, між системою мови й суспільною практикою, між системою мови й мовною свідомістю її носіїв.

Нагадаю, що структуру мови в цілому і будь-якої з її одиниць зокрема прийнято розуміти як спосіб організації елементів у складі цілого. Отже, якщо уявити собі систему мови чи її втілення у мовній практиці як багаторівневе утворення, то його структуру становитиме сукупність одиниць, упорядкованих у ціле за певними ознаками їх форми, семантики чи функціонування на різних рівнях його будови. Вивчення змін у структурі мови набуває особливого значення в періоди її інтенсивного розвитку, а саме такий період українська мова переживає після 1991 р. в новому статусі мови незалежної української дер-

жави. Для збереження мовна система, як і будь-яка інша система, має підтримувати свою внутрішню рівновагу. Її і забезпечує внутрішня організація мовної системи, структура мови. Дослідники мовної еволюції вже давно звернули увагу на взаємопов'язання процесів розвитку мови, виявлених у її поповненні, оновленні, розширенні її функцій зі зміцненням та ускладненням структури мови, її внутрішнього порядку. О.С. Мельничук так визначив цю закономірність мовного розвитку: «Найбільш специфічними виявами розвитку системи мови, в однаковій мірі пов'язаними і з ступенем ефективності мовного функціонування, і з ступенем внутрішньосистемної єдності мови, є зміни класів мовних фактів. Результати цих змін прийнято позначати як зміни і розвиток внутрішньої структури або системи мови» [11: 28]. Розглядаючи в енциклопедії «Українська мова» закономірності еволюції мови, О.С. Мельничук зазначав, що всі конкретні зміни мовної структури, які відбуваються в процесі її розвитку, можна звести до трьох основних типів: 1) становлення і розвиток нових компонентів структури; 2) заміна одних компонентів у відповідних функціях на інші і 3) некомпенсована втрата компонентів структури [12: 173].

У зв'язку з методами вивчення мовних змін у цілому і змін у структурі мови зокрема не можу не звернути увагу читачів на лінгвістичний парадокс, свідками якого ми є. Уже загальником у мовознавчих працях за останнє півстоліття стали твердження про те, що структуралізм як наукова парадигма вичерпав себе, що на заміну йому прийшла нова — антропоцентрична (а не системоцентрична, як у структуралізмі), когнітивна — наукова парадигма, що структурну, математичну, комп'ютерну лінгвістику (додамо й такі визначення різних дисциплін і ділянок у межах структурного напрямку мовознавчих досліджень, як алгебраїчна, обчислювальна, інженерна лінгвістика, лінгвістичне конструювання) нині замінили лінгвістичні технології. Парадокс полягає в тому хоча б, що сьогодні немає такої сфери лінгвістики, яка б не використовувала поняттєвий і методико-процедурний апарат структурної лінгвістики: поняття структури й системи мови, мовного знака, сосюрівську тріаду мова-мовлення-мовна діяльність, методи структурного аналізу мови — від опозиційного і компонентного аналізу до формальних граматик мови. Отже, структурний напрям у мовознавстві (і в цілому в гуманітарних науках) аж ніяк не віджив, а відповідно до соціальних потреб, закономірностей розвитку мов і пов'язаних з ним сучасних завдань лінгвістики видозмінив, поглибив і поповнив свій концептуальний і методико-процедурний апарат. Зауважу, що саме в надрах структурної лінгвістики зародилися перспективні концепції сучасної когнітивістики, психо- і соціолінгвістики. Яскравим доказом еволюції структуралізму слугують праці хоча б такого його видатного представника, як Ноам Хомський. Неабияку роль у розвитку структурних досліджень зіграла поява комп'ютерів як нових потужних інструментів опрацювання мовної інформації, технічних засобів, що змусили мовознавців посилити увагу до вивчення будови мовних одиниць, структури мови, до способів мовних перетворень і механізмів мовної комунікації. Адже в основі

будь-якої формалізації інформації лежить її структурування, детальний опис її складників і відношень між ними.

Зорієнтування структурного аналізу на виявлення формальної та змістової будови мовних одиниць різних рівнів уможливорює створення різних моделей мови. Отже, моделювання мови становить логічний підсумок її структурного аналізу. Урахування в таких моделях визначальних ознак того чи іншого мовного об'єкта робить їх адекватними відтвореному мовному явищу, дає змогу виявляти його приховані від безпосереднього споглядання або нереалізовані можливості. Надійна модель сполучає таку функцію відтворення реального мовного об'єкта з функціями його пояснення та прогнозування його розвитку. Залежно від дослідницького завдання і способу використання моделей вони і виступають то як *відтворювальні* (статичні, або такі що подають модельований мовний об'єкт у стані його спокою, рівноваги, і динамічні, такі, що описують об'єкт у дії, процесі, пов'язаному з його перетворенням), то як *інтерпретаційні*, такі, що дають змогу формулювати певні правила, пов'язані з об'єктом у стані спокою або руху, то як *прогностичні*, що виявляють нереалізовані можливості модельованого об'єкта. Останній тип моделей виокремився з часом в особливий напрямок лінгвістичного моделювання, що здобув назву лінгвістичного конструювання. Його мета — створення так званих нових лінгвістичних об'єктів, тобто таких моделей аналізу мови, які давали б змогу дослідникам здобувати нову інформацію про неї [3: 42]. Засади лінгвістичного моделювання, зокрема теорії та практики створення й застосування породжувальних моделей, наприклад, аплікативної породжувальної моделі С.К. Шаумяна, в українському мовознавстві ще в 1960-х роках обґрунтували представники української школи структурної лінгвістики: В.С. Перебийніс, Ф.О. Нікітіна, М.М. Пешак, Е.Ф. Скороходько. Ці ідеї для вивчення українських морфеміки і словотвору, словозміни, семантичної класифікації лексики, будови наукового тексту у 1970 — 1980-х роках було розвинуто в ряді праць відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, нині — Інституту української мови НАН України: монографії Н.Ф. Клименко «Система афіксального словотворення сучасної української мови» (1973), колективній монографії «Морфемна структура слова» (1979) за редакцією М.М. Пешак, колективних монографій групи під керівництвом М.М. Пешак, до складу якої входили Н.Ф. Клименко, І.Ф. Савченко, Г.М. Ярун і Є.А. Карпіловська, «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики» (1982) і «Лексична семантика в системі «людина-машина» (1986) (обидві виійшли в світ за редакцією М.М. Пешак).

Спроможність створити модель явища доводить його вагу у мові, адже в поодиноких, випадкових мовних фактах неможливо вирізнити ознаки релевантні, визначальні для їх будови та функціонування, а отже, виявити й відтворити у моделі спосіб їх організації, їх структуру. Можливість моделювання певних змін підтверджує їх вагу у мові, тенденцію до регулярності їх появи та усталення. При цьому, тенденцію розуміємо як активний і продуктивний спосіб, характер, напрямок змін,

«що відбуваються у формі закріплення інновацій чи усунення застарілих мовних одиниць, конструкцій, норм» [2: 17]. Наприклад, автори монографії «Словотворення/Номінація», виконаної за редакцією І. Онхайзер у рамках міжнародного наукового проекту «Порівняння систем та функціонування сучасних слов'янських мов» під егідою Міжнародного комітету славістів, приймають термін *тенденція* на позначення основного поняття синхронного дослідження мови, поняття, що відображає особливості її динаміки в певний відрізок часу в окремих слов'янських мовах [20: 19]. Тенденції змін характеризують за часом їх прояву, типом мовних одиниць, які вони охоплюють, якістю мовних ресурсів, залучених до їх реалізації, а також за наслідками змін для структури мовної системи. Так, наприклад, чеський дослідник Й. Корженський стосовно часової осі розвитку мови, передусім її лексики, пропонує виділяти зміни 1) сьогочасні, спостережувані в момент аналізу певного мовного явища, 2) властиві короткому відрізку часу, відмітною ознакою яких є збереження варіантності певних мовних одиниць та 3) характерні для тривалого часового відрізка і позначені заміною певних конструкцій, поширенням інновацій на різні стильові сфери та типи текстів, втратою новизни такої інновації тощо [19: 29]. Зміни, спрямовані на оновлення лексиконів слов'янських мов, автори вже згаданої монографії «Словотворення/Номінація» досліджують у межах загальних взаємозалежних, але різноспрямованих тенденцій розвитку мов у цілому, а саме: 1) інтернаціоналізація (глобалізація) — націоналізація (етнізація, автохтонізація, коренізація), 2) інтелектуалізація (спеціалізація, професіоналізація, окниження) — демократизація (лібералізація, субстандартизація, вульгаризація, орозмовлення), 3) економія мовних засобів, синкретизм семантики одиниць, асиметрія їх форми та змісту — їх прозорість та аналітичність (деталізація), симетрія (=одно-однозначні зв'язки) між формою та змістом; 4) прагматико-стилістична диференціація мовних засобів — їхня нейтралізація (усунення диференціації за сферами вжитку, зняття стильових чи стилістичних обмежень), 5) дотримання усталених мовних норм — відхилення від них (девіація). Отже, конкретні класи змінюваних мовних одиниць можна розглядати щодо характеру й міри виявлення у них тих чи тих загальних (системних) і конкретних (властивих окремим класам і розрядам одиниць) тенденцій змін: часових, структурних, формально-семантичних, функціонально-стилістичних і комунікативно-прагматичних.

З іншого боку, саме моделювання, яке передбачає узагальнення й упорядкування наявних знань про певний об'єкт, ставить вивчення мовних змін на надійно організований ґрунт, відкриває перспективу одержання нового знання про модельовані об'єкти дослідження. Спробую це показати на прикладі різних груп української лексики, що виявляють нині процеси активних змін у формі, семантиці й характері функціонування. Разом з тим такі мобільні, оновлювані ділянки українського лексики відбивають загальні процеси змін у системі та структурі сучасної української мови, зокрема її ускладнення, конкурування одиниць [6; 16], що неминуче призводять не лише до поповнення системи

української мови, а й до її переорганізації. Наслідки цих процесів простежуємо в українських текстах як продуктах реалізації мовної системи. Ці «сполучені посудини» — система мови і мовна комунікація як сукупність усних і письмових текстів — доповнюють наші знання про причини і наслідки мовних змін, зокрема структурних, дають бачення реальної картини розвитку сучасної української мови.

Поняття *мовна зміна* вміщує цілу низку конкретних виявів руху мови, які так чи так укладаються в опозиції: 1) те, що зберігає в мові свої властивості і функції : те, що набуває нових властивостей і функцій чи втрачає свої властивості і функції повністю або частково і 2) те, що з'явилося в мові (інновації) : те, що пішло (іде) з мови (одиниці, архаїзовані, пасивізовані, зокрема блоковані новими мовними нормами й смаками спільноти). Для української мови стрижнем для вивчення різновидів змін є слово як основна одиниця номінації. Саме в українському слові сфокусовано зміни на різних рівнях системи мови й тексту: від фонологічного до семантичного, від правопису до слововживання й побудови судження. За об'єкт своїх дальших роздумів я й обрала зміни в сучасній українській лексиці, які закономірно виводять нас на зміни у формальній будові слів, а від них — на зміни у морфеміці й словотворенні, граматиці, стилістиці й правописі.

Дослідники мовної динаміки слушно наполягають на тому, що слід серед нових слів виділяти власне неологізми, які називають нові для носіїв мови поняття, і реалізовані потенційні слова (потенціалізми), які вже були закладені у мовній системі, передбачені нею [9]. Л.П. Катлінська, наприклад, вважає, що «необхідною умовою, якій мають відповідати явища творення власне нових слів у мові, є чинник міни денотата» [9: 18]. Нова українська лексика дає підстави виділяти, принаймні, три різновиди нових слів за ступенем новизни їх формальної та/або змістової структури: слово може мати 1) повністю нову формальну й змістову структуру (новозапозичення на зразок *інтернет, піар, слоган*); 2) частково нову формальну і змістову структуру (новотвори від питомих і давно запозичених слів на взір *податківець, клонувати, фестивальник*) і 3) частково нову змістову будову (неосемантизми, нові слова-значення у межах питомих або давно запозичених слів на кшталт *прозорий* у значенні «чесний, законний» або *рейдер* у значенні «нападник, загарбник») [5].

Прикладом активної появи потенціалізмів у сучасній українській мові може слугувати розряд двовидових дієслів. Сучасні українські тексти різних стилів і словники нової української лексики беззаперечно засвідчують активне творення дієслів як доконаного, так і недоконаного виду від уже наявних дієслів із синкретичною видовою семантикою і формування регулярних видових пар на зразок *активувати — активувувати* і *активувати — зактивувати*. Таке поповнення розряду двовидових дієслів дає підстави припустити, що в сучасній українській мові простежуємо тенденцію до диференціації засобів вираження видових значень дієслів у рамках загальної тенденції до деталізації семантики номінації, симетрії між її формою та семантикою, особливо у професійному лексиконі. Разом з тим новий матеріал дає й поживу для роздумів над висно-

вком К.Г. Городенської, що в цілому немає підстав вважати, що цей розряд слів зникає із системи української мови, що, зокрема, «перфективація словозмінного типу для двовидових дієслів мало характерна» [1: 232].

Для виявлення дієслів-потенціалізмів у лексичній системі української мови авторка ще в 1980-х роках [7; 8] запропонувала модель їх морфологічного, тобто вираженого у змінах форми слів, породження. Дієслова як об'єкт такого моделювання було обрано з огляду на властиве їм розгалужене внутрішньочастиномовне (префіксальне й суфіксальне) словотворення, яке має наслідком послідовне ускладнення формальної та змістової структури базового дієслова. Мета створення цієї моделі полягала, по-перше, у систематизації спільнокоренових дієслів, уже засвідчених в українських словниках і текстах, а по-друге, — в полегшенні пошуку ще не реалізованих, або можливих слів, закладених у потенціалі певного вихідного дієслова, унааявленні й обчисленні такого словопороджувального потенціалу, ступеня й характеру його реалізації на сучасному етапі функціонування української мови. Підґрунтям для розроблення обговорюваної моделі слугували дієслова, засвідчені словниками радянської доби. Як такі були відібрані різнотипні словники-джерела формування генерального реєстру комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови, сформованого і поповнюваного у відділі структурно-математичної лінгвістики [Про нього докладніше див.: 4: 93-102], а саме: «Словник української мови» в 11-ти томах (К., 1970-1980; далі — СУМ), 2-томний словник-довідник І.Т. Яценка «Морфемний аналіз» (1980-1981), 2-томний «Частотний словник сучасної української художньої прози» (1981) за редакцією В.С. Перебийніс, «Словник іншомовних слів» (1974, 1-е видання) за редакцією О.С. Мельничука та орфографічна частина «Словника-довідника з правопису та слововживання» С.І. Головащука (1989). За об'єкт моделювання було обрано вихідну (словникову) форму дієслів. У їх складі було виділено корені (з їх можливими варіантами), префікси і суфікси (разом з постфіксом **-ся**). За ознаки, визначальні для побудови формальної структури українського дієслова, було прийнято: 1) функцію того чи того афікса в його складі (постійний/змінний складник формальної структури дієслова з певним коренем); 2) позицію афікса у слові (з усіх позицій, можливих для суфіксів, було обрано найбільшу для уможливлення в процесі моделювання дієслівного словотворення вклинення нових суфіксів у вже наявні структури, для префіксів було зазначено всі позиції з огляду на можливість редуплікації префіксів у дієслові); 3) здатність афіксів перебувати в тій самій позиції і 4) їх здатність сполучатися один з одним. За правилами моделі вихідний пункт її дії становить формальна структура дієслова, що складається з кореня і афіксів, обов'язкових для сполучення з ним. На кожному наступному такті роботи моделі до такої вихідної структури додавався лише один з афіксів, виявлених у префіксальній чи суфіксальній частинах дієслів з таким коренем. Отже, за принципом дії, відтворення процесу дієслівного словотворення описувану модель можна зарахувати до різновиду аплікативних породжувальних моделей. Таку модель ще в 1960-х роках

для російської мови запропонував С.К. Шаумян [18]. Для дослідження українського афіксального словотворення модель С.К. Шаумяна модифікувала й апробувала Н.Ф. Клименко [10]. Модель морфологічного породження дієслів програмно реалізовано, а отже, потенціалізм за її правилами конструює і подає на суд дослідника-мовознавця комп'ютер. Зауважу принагідно, що, крім потенціалізмів, комп'ютер залежно від поставленого дослідником завдання може побудувати за такою моделлю дієслова, припустимі за формою, проте неправильні за своєю змістовою структурою (пор. правильні і формально, і семантично *малювати, полювати* і семантично неправильні **дзвонювати, *шумовувати*, можливі лише в поєднанні з префіксами як вторинні імперфективи, наприклад, *видзвонювати, вишумовувати*). Модель дає змогу будувати й дієслова, формальна й семантична структура яких не відповідає правилам української дериваційної граматики. Така функція моделі уможлиблює виявлення обмежень на реалізацію словопороджувального потенціалу певного дієслівного кореня, що їх на систему мови накладає мовна практика, мовна діяльність сучасного суспільства, сьогочасні мовні смаки спільноти. Водночас уявлення таких «підзаборонних» дієслів дозволяє уточнити й поглибити правила української дериваційної граматики, а то й сформулювати їх. Спектр і глибина дії розглядуваної моделі морфологічного породження дієслів залежить від характеру й обсягу тих фільтрів, крізь які комп'ютер за завданням дослідника «просіює» сконструйовані дієслова. Наприклад, усунення фільтру перевірки реальної сполучуваності кореня дієслів з певними суфіксами чи префіксами й дає в руки дослідників такі не можливі для української мови утворення, як вищезгадані дієслова **дзвонювати, *шумовувати* або **кричатися, *свистуватися* та їм подібні.

Для втілення моделі було вироблено спеціальний запис її складників та форму їх організації. Ось як виглядає запис такої моделі словопородження для 4 дієслів з коренем **ліквід-**, зареєстрованих у СУМі та інших словниках радянського часу: [з]←ліквід→ува→ти→[ся], де — в квадратних дужках подано афікси, необов'язкові для дієслів з таким коренем, центр моделі становить корінь дієслів, а стрілками вліво та вправо від нього зазначено переходи на, відповідно, позиції префіксів і суфіксів у формальній структурі дієслів у лінійному їх записі.

Такий буквено-символьний запис уможлиблює й обчислення потенціалу породження дієслів з певним коренем, не вдаючися до самого поетапного творення формальних дієслівних структур за правилами моделі. В обов'язкових позиціях афіксів може бути стільки структур з ними, скільки засвідчено окремих префіксів чи суфіксів у такій позиції. У позиціях афіксів, необов'язкових для формальної будови дієслів, можливі структури з кожним з них і без них усіх. Отже, формула обчислення потенціалу породження дієслів з коренем **ліквід-** за вищеподаним записом моделі має такий вигляд: $2 \times 1 \times 1 \times 1 \times 2 = 4$. За даними словників радянського часу, за матеріалами яких створено модель, виходило, що весь свій потенціал для породження дієслів корінь **ліквід-** вичерпав, хоча можна цілком припустити, що аналіз текстів істотно змінив би цей

висновок. Зауважу однак, що в джерелах нашого фонду, як уже зазначалося вище, є 2-томний «Частотний словник сучасної української художньої прози», у півмільйонній текстовій вибірці якого, втім, не зустрілося інших дієслів з коренем **ліквід-**. Отже, є всі підстави твердити, що такі дійсно корінь цей був малоактивним у сфері дієслова.

Натомість тексти періоду незалежності засвідчили такі нові лексеми з ним, як *ліквідовувати, ліквідовуватися, поліквідувати, поліквідовувати, доліквідувати, доліквідовувати, зліквідовувати, зліквідовуватися*. Урахування їх формальної будови змусило внести корективи до вже створеної моделі. Ці корективи й унаочнили структурні зміни в окремих дієсловах з коренем **ліквід-** і в такому дієслівному гнізді в цілому. У новому записі модель виглядає так (жирним шрифтом виділено зміни-новації): [до_↓з_↓по]←ліквід→[ов]→ува→ти→[ся]. Оскільки у префіксальній позиції в сполученні з коренем можуть уживатися вже три префікси, то для показу вибору в процесі породження окремого дієслова лише одного з них до запису введено знак диз'юнкції _↓, тобто знак логічної процедури **або**. Поява нових елементів структури дієслів закономірно спричинила й зростання потенціалу кореня **ліквід-** у творенні дієслів: $4 \times 1 \times 2 \times 1 \times 1 \times 2 = 16$. Нереалізованими залишилися дієслова **поліквідуватися, *поліквідовуватися, *доліквідовуватися, *доліквідуватися*. Отже, можна зробити й деякі кількісні обрахунки обсягу змін у цьому гнізді. Словники радянської доби зареєстрували 4 дієслова з коренем **ліквід-**. Виявлено в сучасних текстах 8 нових дієслів. Скоригована модель морфологічного словопородження засвідчує можливість у цілому створення вже не 4, а 16 дієслів з таким коренем, 12 з яких уже зафіксовані в українських текстах. 4 дієслова ще не реалізовано, але запрогнозовано системою сучасної української мови.

Сучасна українська мовна практика беззаперечно доводить, що словотворення, як внутрішньо-, так і міжчастиномовне, залишається в українській мові провідним способом номінації. Дослідники вже звернули увагу на те, що нові слова, важливі для українських мовців, недовго живуть у мові «самітниками». Вони здебільшого й входять до мови відразу цілими словотвірними комплексами: парами, ланцюжками, рядами, парадигмами, лексико-словотвірними гніздами й підгніздами. З'являється нове запозичення-англізм *інтернет* і за недовгий час обростає гніздом похідних, простих і складних: *інтернетний, неінтернетний, доінтернетний, інтернетівський, інтернетовий; інтернетівець, інтернетник, інтернет-фан, інтернет(-)залежний; інтернетизація, інтернет(-)залежність, інтернетизуватися, інтернет-аукціон, інтернет-видання, інтернет-магазин* тощо. За даними фонду інновацій, сформованого й поповнюваного у відділі структурно-математичної лінгвістики, в українських словниках і текстах на сьогодні вже зареєстровано близько 200 похідних від слова *інтернет*. Поява багатьох з них цілком передбачувана, оскільки вони реалізують семантичні валентності базового слова за регулярними словотвірними моделями. З огляду на складність таких лексичних угруповань, як словотвірні гнізда, складнішими мають бути і моделі для вивчення змін у їх структурі й лексичному наповненні.

Підґрунтям для з'ясування тенденцій структурних змін у словотвірних гніздах, як і в будь-якій уже наявній мовній одиниці, стають так звані моделі організації знань. Завдяки сучасним комп'ютерним технологіям моделювання мови їх реалізують у вигляді комп'ютерних баз даних і знань різного типу. Залежно від того, які відношення між одиницями ми моделюємо, бази даних можуть мати ієрархічну, реляційну, або релятивну і сіткову, або мережну будову. Структура словотвірного гнізда поєднує ці три моделі організації даних і знань, а тому й вихідна база для такої сукупності слів має складну, багатопарову будову. Що дає досліднику така структурна модель? Продемонструю її можливості на прикладі моделі словотвірного гнізда від слова *Україна*.

Словники радянської доби, передусім СУМ, зареєстрували 36 похідних від цього слова. У текстах останнього десятиліття вдалося виявити ще 115 похідних різного типу від нього з повною основою **україн-** та її усіченим варіантом-аброморфемою **укр-**, а також аброморфемами похідних від неї основ на зразок **-аїнець/їнець** (в *чухр-аїнець, суржик-о-їнець*). Отже, на сьогодні за нашими даними це гніздо налічує 151 похідне слово, серед яких наявні прості афіксальні похідні, а також композити та юкстапозити. Ця цифра, безперечно, далеко не вичерпна. Зауважу також, що деякі нефіксовані у нормативних словниках лексеми давно відомі українському мовцеві з художньої літератури й письменницького епістолярію, як, приміром, *чухраїнци* Остапа Вишні чи *українніша* з листування Лесі Українки й Ольги Кобилянської. Активно вживані у сучасному мовленні, такі лексеми засвідчують важливість позначених ними понять для свідомості українців. Структурна модель гнізда завдяки впорядкуванню в ній похідних за відношеннями формального й семантичного виведення з базового слова унааявнює його активно розбудовувані семантичні властивості, значущі для вербалізації аспекти позначеного ним поняття. Водночас така модель унааявнює ще нереалізовані валентності базового слова, пусті клітинки, що окреслюють місце в ній певних потенційних слів, ще не засвідчених у текстах. Нижче подано кілька фрагментів гнізда від слова *Україна*, які моделюють ті його ділянки, на яких спостерігаємо найбільшу активність творення нових похідних. Прямим світлим шрифтом виділено лексеми, зареєстровані в словниках радянського часу. Новотвори або лексеми, відомі мовній практиці, проте не фіксовані загальномовними словниками радянської доби, подано жирним шрифтом. У структурі гнізда похідні, пов'язані відношеннями паралельного виведення зі спільного твірного слова, розміщено за тактами словотворення й об'єднано в парадигми. Похідні, пов'язані відношеннями послідовного виведення, формують словотвірні пари або ланцюжки і з'єднані стрілочками. Структурну схему такої моделі можна зобразити й інакше: як сукупність сполучуваних з коренем базового слова формантів, упорядковану за тактами словотворення, позиціями у слові відносно його центральної морфеми — кореня, із зазначенням правил їх комбінування. Слова подано неподільними для уникнення можливої двозначності дефісу.

Запропонована модель організації наявних вербалізаторів концепту *Україна* дає змогу простежити тенденції оновлення поля його реалізації в сучасній українській мові, виявити його найвагоміші для сучасного мовця когнітивні ознаки, реалізовані у новотворах. Ефективності такій моделі надає її словникове підґрунтя й підживлення текстами, фактами живої мовної практики. Саме вона коригує і склад, і структурну схему моделі, і правила її дії для одержання нових відомостей про зміни у вербалізації концепту *Україна*. Такі нові слова становлять матеріал для дальшого їх аналізу з погляду відповідності чинним мовним нормам, доцільності їх усталення у мові. Їх життєздатність і дальшу долю визначить суспільна мовна практика, професійно осмислювана й спрямовувана мовознавцями. Саме в такому зв'язку абстрактної системи мови як узагальнення найістотніших ознак її будови з реальним функціонуванням мови у суспільній практиці О.С. Мельничук і вбачав доцільність застосування системно-структурного підходу до вивчення розвитку мови як реальної системи [12: 24].

Наприклад, закономірно найактивніше оновлюваними у змодельованому гнізді від базового слова з категорійним значенням «країна, держава» є категорії назв особи і ознаки, статичної й динамічної. Тут бачимо й різні способи реалізації оцінки, вираження ставлення суб'єкта мовлення до особи за її належністю до України в межах доволі детально нюансованої градуальної опозиції оцінок відповідності/невідповідності особи тим ознакам, що визнані за норму для громадянина України, представника її корінного населення, а отже, не мають експресивно-стилістичних конотацій. В умовах сучасного українського суспільно-політичного життя, його ідеологічного урізноманітнення вираження таких оцінок і ставлення мовця до особи з тими чи іншими ознаками її поведінки, діяльності стосовно України як держави набуває, як можемо переконатися з аналізу семантики поданих новотворів, важливого значення для сучасної українськомовної комунікації. Якщо така оцінна лексика і ввійде до нормативних словників, то вона, безперечно, потребуватиме спеціального поглибленого ремаркування.

Аналіз вищеподаної моделі і зіставлення її з моделями інших гнізд дає змогу зробити певні висновки щодо тенденцій утворення похідних з певними категорійними значеннями. Наприклад, відчутна експресія у назвах малят, недорослих істот *українець, українка, українчук* спричинена відсутністю в словотвірній нормі української мови найменувань українців за ознакою віку. Очевидно, з цієї причини такі демінутиви охоче набувають негативної оцінної конотації як назви особи, що не відповідає нормі. Пор. хоча б вираз *білохатні українчуки* на позначення псевдопатріотів-крикунів [приклад взято з праці Г.Б. Мінчак: 13]. Водночас такі назви малят цілком нормативні для представників інших народів, пор.: *татарча/татареня, циганча, китаєня/китайча, негрєня, турченя* або приклади з творів Олесь Гончара, які подала Н.М. Сологуб: *арабенята, іноземчата, чешеня, япончата* [14]. Водночас спираючись на іншу ознаку — соціальну, родинні відношення — дало змогу найменуванням особи зі значенням «син того, що/хто

названі твірною основою» закріпитися в українських прізвищах, пор. *Українчук, Україненко*. Новотвори-власні назви від слова *Україна* на взір *Етно-Україна* (назва мистецького проекту) чи *Попукр* (назва вокально-інструментального гурту) можуть становити, на мою думку, окрему цікаву тему для дослідників сучасного українського ономастичного словотворення. Як і участь слова *Україна* в сучасній мовній грі з її яскравою експресивно-оцінною словотворчістю. Подам лише один приклад з інтерв'ю українського поета Олега Короташа: *...країну «розкраїнюють»*. Саме так, не лише *«розУкраїнюють»*, але й *«роз-країнюють»* (ord-ua.com, 25.09.2010). Увагу стилістів привертає і творення нових метафоричних означень до слова *Україна*, які унаслідок нових аспектів мовної категоризації цього центрального для мовомислення українців поняття. В одній з недавно виданих книжок Марії Матіос — жартівливо-ліричних «Кулінарних фігляр» — органічно на одній сторінці умістилися виражені юкстапозитами протилежні метафори: усталена давно відома *ненька-Україна* і нова авторська *незасватанка діва-Україна*: *Ви також довго, як наша квітуча незасватанка діва-Україна, визначалися: робити свою кулінарну політику одновекторною, чи робити її схожою на верблюда — двогорбою, мало не розкаряченою* (М. Матіос. Кулінарні фіглі. — Л.: Піраміда, 2011. — 2-е вид. — С.159).

Новій лексиці властиве активне конкурування номінацій на позначення спільного об'єкта або поняття. Часто такі конкурентні опозиції формують нові запозичення та їх відповідники, створені в українській мові. Поява таких конкурентних груп зайвий раз доводить стійкість типологічних рис української номінації, дію захисних механізмів української мови, яка засвоює нові запозичення, обробляючи їх за допомогою, зокрема, власних моделей словотворення. Отже, тенденції засвоєння таких нових запозичень дають підстави твердити, що українська мова цілком дає собі раду зі зливою іншомовної, переважно англомовної лексики. Спостерігаємо три тенденції розвитку таких номінацій-«змагунів»:

а) перемога однієї з них і витіснення з активного вжитку (або й з лексики взагалі) іншої, пор. блоковані нині прескриптивною нормою слова на зразок *мітингуючий, пікетуючий, несучий, тіарщик, комп'ютерищик, датчик* і рекомендовані нормативними словниками *мітингувальник* (також *мітингар*, пор. ще у М.С. Грушевського в «Історії української літератури» *мітинговець* про Дам'яна Наливайка), *пікетувальник, носійний* (також *підтримковий, тримальний*), *піарник* (також *піарівець*), *комп'ютерник, давач* (також *видавець*);

б) словотвірні синоніми співіснують у системі мови і в мовній практиці, хоча здебільшого з різною активністю або з різним стилістичним потенціалом, пор. вищеподані *мітингувальник-мітингар, виступальник-виступовець, інтернетник-інтернетівець, мережний-мережевий, інтернет-інет-нет* тощо;

в) конкурентні номінації з часом набувають різного функціонального потенціалу, виконують різні номінативні й комунікативні

завдання, розходяться по різних сферах мовної діяльності суспільства. Структурне моделювання слів, що перебувають у відношеннях повної або часткової взаємозаміни, а отже, здатні конкурувати в системі мови і в мовній практиці, дає змогу з'ясувати тенденції входження таких нових запозичень до українського лексикону, ступінь їх підтримки системою мови, функціональний потенціал і перспективи побутування в мові. Продемонструю це на прикладі ряду нових англізмів з кінцевою основою **-мейкер** та їх відповідників — афіксальних похідних, композитів і словосполук. Курсивом подано лексеми, що мають інше категорійне словотвірне значення, ніж англійські запозичення з основою **-мейкер**.

клон	клонмейкер	виробник клонів	клонувати	клонувальник	клонороб
кліп	кліпмейкер	виробник кліпів	кліпувати	кліпувальник	кліпороб
фільм	фільммейкер	виробник фільмів, фільмо- виробник	<i>фільмувати</i>	<i>фільмуваль- ник</i>	<i>фільмороб</i>
реклама	рекламмейкер	виробник реклами, фахівець з виготов- лення рекла- ми, рекламо- лог	рекламувати	рекламуваль- ник, реклам- ник ¹ (особа), <i>рекламник²</i> (рекламний тур)	
імідж	іміджмейкер	творець іміджу, фахівець з іміджу, імідж(е)олог	іміджувати		
фест	фестмейкер, івенатор	організатор корпорати- вів, профе- сійних видо- вищ	фестувати	<i>фестиновець</i> , <i>фестівець</i>	

Деякі з таких неолексем засвідчують повторне входження до української мови запозичень від уже відомих, але засвоєних в іншій формі, етимонів. Прикладом може слугувати новий англізм *фестмейкер* з мовної практики сучасної індустрії розваг. Англ. *fest* (з лат. *festīno* — спішити, прискорювати, а також *fēstīvus* — веселий, витончений, гарний) має значення «захід або подія, присвячені певному різновиду професійної діяльності, організовані представниками певної професійної сфери», пор. англ. *a fashion fest* «показ моди, фешн-показ, фешн-вечірка». Відповідниками цього запозичення в українській мові слугують поки що описові сполуки на зразок *організатор фестивів* — *корпоративів, вечірок, професійних заходів* або інше нове запозичення-англізм

івенатор (від англ. *event* — подія). Натомість ряд запозичень, що походять від цього латинського етимона, давно відомі українській мові. Наприклад, авторки словника львівського койне (львівської гвари) «Лексикон львівський: поважно і на жарт» Наталя Хобзей, Ксеня Сімович, Тетяна Ястремська і Ганна Дидик-Меуш подають слово *фест* як прикметник зі значенням «міцний, сильний, першокласний» або як прислівник (також у сполучі з прийменником *на*) зі значенням «дуже добре, міцно, дуже сильно». Є в цьому цінному джерелі і слово *фестини* (*фестин*) на позначення свята, урочистості (перев. на свіжому повітрі, із танцями), а також похідна від нього назва учасника такої події, любителя такої забави — *фестиновець* [17: 582], запозичена з польської, як і згадане вище слово *мітинговець* (див. пол. *festyn* з тим же значенням, що й описані вище українські *фестин/фестини*). Пор. українське *фестиновець* з таким прикладом у сучасних польських текстах: *Taki z niego festynowiec, szumi bumu narobić i nic poza tym* «Такий з нього фестиновець, шуму-буму наробити і більше нічого» (про посадовця — www.jasnet.pl/wydarzenia, 25.03.2010). З цього контексту видно, що це слово у польській мові набуває негативної конотації «штукар, фігляр, дурисвіт». У сучасній українській мові з'явилися й такі спільнокореневі новотвори, як *фестивальник* і *фестівець*. Проте вони мають значення, відмінні від вищеподаного *фестмейкер*. Зокрема, нещодавно засвідчений новотвір *фестівець* (*фестівці*) позначає працівників львівської компанії «!Фест», що володіє мережею ресторанів та інших закладів харчування і розваг.

Аналіз мовних змін, зокрема змін у структурі, внутрішній організації мовної системи, має на меті визначення їх ролі в розвитку мови, тенденцій усталення в ній, ступеня й характеру їх впливу на процеси номінації та комунікації. До моделювання надаються саме ті зміни, які виявляють достатній рівень регулярності, відтворюваності в мові. Однак їх структурні моделі становлять для лінгвіста не самоціль, а підґрунтя та інструмент аналізу. Такі моделі, з одного боку, дають йому змогу організувати, впорядкувати накопичені знання про мову, а з іншого, — слугують засобом для її дальшого поглибленого вивчення.

1. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія сучасної української мови. — К., 2004. — 400 с.
2. *Гутимидт К.* Общие тенденции и специфические формы их представления в современных славянских языках // *Jazykovedný časopis*. — 1998. — № 49/1–2. — С.15–26.
3. *Караулов Ю.Н.* Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. — М., 1981. — 366 с.
4. *Карпіловська Є.А.* Вступ до комп'ютерної лінгвістики. — Донецьк, 2003. — 188 с.
5. *Карпіловська Є.А.* Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) // *Українська мова*. — 2004. — № 3. — С. 3–29.
6. *Карпіловська Є.А.* Конкурування варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексику: регулятори рівноваги // *Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. до 50-річчя проф. А.П.Загнітка, Донецьк, ДонНУ, 2004.* — С.122–132.

7. Карпиловская Е.А. Конструирование глагольных зон словообразовательных гнезд (на материале украинских глаголов звучания): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Ленинград, 1987. — 19 с.
8. Карпіловська Є.А. Конструювання складних словотворчих одиниць. — К., 1990. — 156 с.
9. Катлинская Л.П. Активные процессы словопроизводства в современном русском языке. — М., 2009. — 174 с.
10. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. — К., 1973. — 186 с.
11. Мельничук О.С. Еволюція мови // Українська мова: Енциклопедія. — 3-є вид. — К., 2007. — С.172–173.
12. Мельничук О.С. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. — 1981. — № 2. — С. 22–34.
13. Мінчак Г.Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття). — Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2003. — 20 с.
14. Сологуб Н.М. Мовний світ Олеса Гончара. — К., 1991. — 140 с.
15. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. — К., 1998. — 324 с.
16. Таран А.А. Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2010. — 20 с.
17. Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. — Л., 2009. — 672 с.
18. Шаумян С.К., Соболева П.А. Основания порождающей грамматики русского языка: Введение в генотипические структуры. — М., 1968. — 372 с.
19. Kořenský J. Metodologické problémy zkoumání proměn současných slovanských jazyků // Jazykovedný časopis. — 1998. — № 49/1–2. — S. 27–33.
20. Ohnheiser I. Цель и концепция тома // Słowotwórstwo/Nominacja. — Red. nauk. I. Ohnheiser. — Innsbruck: Univ. Innsbruck, Opole: Uniw. Opolski, 2003. — С. 17–26.

Ievgeniia Karpilovska (Kyiv)

CHANGES IN THE STRUCTURE OF MODERN UKRAINIAN LANGUAGE AND POSSIBILITIES OF THEIR MODELLING

In the article changes in structure of modern Ukrainian language, in the internal organisation of its system are considered. Object of the analysis is the word as basic unit of the Ukrainian nomination, capable to change itself and to promote changes in units of the higher and lowest levels of system of language. On a material of actively updated categories of the Ukrainian lexicon possibilities of modelling of structural changes and use of models as basis and the tool of the further analysis of language, forecasting of occurrence of its new units are shown.

Keywords: language evolution, language structure, language changes, innovation, language model.